

Ціннісні трансформації в період суспільних змін

Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту

Процеси демократизації суспільних відносин обумовлюють переоцінку особистістю структури своїх цінностей, наповнення її новим змістом. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби й інтереси, що як стимулює творчу активність громадян, так і сприяє абсолютизації егоцентричних настроїв. За таких обставин, вважає автор статті, найважливішим завданням і органів державної влади, й інститутів громадянського суспільства має бути пошук ефективних засобів гармонізації особистісного і суспільного джерел розвитку

Прийнятна для переважної більшості громадян ціннісна парадигма — це один з найважливіших принципів і, водночас, один з основних інструментів суспільних реформ. Отож метою кожного політичного режиму є прагнення сформуванню систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством в цілому. Тим часом у країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, виникають тенденції ціннісних розколів.

Трансформація суспільства призводить до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, нестійкості соціального середовища, нечіткості об'єктів ідентифікації, розмитості ціннісних орієнтацій.

Україна вже понад сімнадцять років перебуває в стані суспільних трансформацій. За цей час сталися суттєві інституційні зміни, які, у свою чергу, призвели до переосмислення та переоцінки соціально-політичної, економічної, правової ситуації в країні. Але цей процес ще не завершився, а відтак у суспільній свідомості українства й досі триває „ціннісна революція”.

Впровадження ринкових механізмів пов'язане зі зміною не лише економічних, але й соціальних відносин. Змінюється спосіб життя людей, змінюються їх ціннісні орієнтації, мотивація поведінки.

Економічний лібералізм, конкуренція, прагнення до отримання прибутку тощо неоднозначно впливають на ціннісні орієнтації особистості. З одного боку, вони, безперечно, стимулюють ініціативу, розширюють можливості для розвитку здібностей і творчої активності людини. Разом з тим, розвиток економічного лібералізму та конкуренції заради прибутку, як це засвідчено, зокрема, дослідженнями К. Хорні, Е. Фромма, Р. Мертона [17; 18; 12], призводить до загального відчуження, психічних фрустрацій, неврозів тощо. В умовах ринкових відносин особистість змушена постійно

„переоцінювати” свої орієнтації, що посилює загрозу утворення екзистенціального вакууму.

Суттєвих змін зазнала й політична система України, що спричинило трансформацію політичних цінностей. Процеси державотворення на демократичних засадах призвели до формування нових політичних інститутів – парламентаризму, президентства, багатопартійності тощо. Водночас політичний плюралізм породив серйозні суперечності між гілками влади, спонукав до перерозподілу владних повноважень, викликав кризові явища у політичному житті країни.

Процес формування нової ціннісної системи значною мірою залежить від сприйняття тих чи інших поглядів, ідей представниками різних поколінь: покоління Великої вітчизняної війни і післявоєнних років, покоління „шестидесятників”, покоління „епохи перебудови” і нове покоління - покоління часів незалежності України. Всі вони по-різному сприймають та оцінюють суспільні зміни внаслідок вікових, соціальних та психологічних відмінностей. „Співіснування” цих відмінностей є суттєвим чинником процесу політичної соціалізації. Якщо для старших поколінь це, зазвичай, процес ресоціалізації, тобто переосмислення політичних цінностей, адаптація до нових політичних умов, то для молоді це, насамперед, процес засвоєння соціального й політичного досвіду шляхом долучення до політичних та управлінських процесів. Т. Парсонс [13] зазначав, що прихід кожного нового покоління можна порівняти з нашествям варварів, і лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм співжиття цими пришельцями.

Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [1; 4; 14 та ін.]. Точкою відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Для 1990-х років характерним стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилилися процеси матеріальної поляризації. Виявилися ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті. Цінності того періоду вчені класифікують переважно як інтегруючі та дезінтегруючі [7]. Їх особливістю вважається одночасна різновекторність. Це означає, що такі цінності, як освіченість, професіоналізм, справедливість, чесність, порядність, можуть і об'єднувати, і роз'єднувати людей.

Сучасний період ціннісних трансформацій пов'язаний, передусім, з досвідом демократичних перетворень часів незалежності. Очевидним стало зростання „попиту” на деякі цінності радянського періоду, скажімо, такі, як стабільність, порядок, щоправда, вже в новій інтерпретації. Так, теперішнє бачення порядку передбачає свободу дій та мінімум обмежень з боку держави. В такий спосіб починають формуватися засади нової державної політики, нової

філософії суспільних змін, за яких переважна більшість громадян матиме змогу включитися в ринкові відносини, а відтак вибудувувати новий порядок на прийнятних для окремої людини умовах особистої зацікавленості в досягненні індивідуальних і суспільних успіхів [3, с. 128].

Отже формування цінностей має багатовекторний і суперечливий характер. Воно відбувається в умовах знецінення багатьох ідеалів попередніх етапів суспільного розвитку та окреслення нового світоглядного виміру з одночасним відродженням історичних традицій народу, зверненням до його духовного досвіду й загальнолюдських цінностей.

Суспільні трансформації призводять до змін у суспільній свідомості та в особистісному світосприйнятті, а зміни на рівні індивідуального світогляду відбиваються на економічному, політичному, соціальному житті. Це взаємообумовлений процес, коли „трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, що, у свою чергу, впливає на темпи економічного зростання, на стратегічні плани політичних партій та на перспективи демократичних інститутів” у цілому [3, с. 23].

За таких обставин предметом дослідження науковців різних галузей все частіше стає динаміка ціннісних змін і ціннісних орієнтацій. Важливою ознакою цих змін стала раціоналізація життєвих смислів [10]. Показником її вважається зростання частки населення, яка у вирішенні своїх проблем покладається себе, а не на державу. Таку переорієнтацію соціологи трактують неоднозначно. Інколи це сприймається як звуження життєвого простору, зменшення індивідуальних можливостей. А іноді і як важливий аргумент на користь доцільності особистісної інноваційної практики за умов соціальної нестабільності [8, с. 41].

На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування політичного та економічного розвитку України. Задекларований європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за „соціалістичними цінностями” у масовій свідомості. В результаті відбулося становлення „подвійної інституціональної системи” з її відмітними орієнтаційними ознаками [5, с. 41 – 42] (таблиця 1).

Таблиця 1

1991 – початок 1992 рр.	1994 – 1998 рр.
Орієнтація на ринкові механізми регулювання економіки	Орієнтація на державну підтримку виробничого сектора
Масова підтримка державної незалежності	Переважна підтримка реінтеграції
Комуністична партія втрачає масову підтримку	Комуністична партія – головна опозиційна сила і претендент на владу
Відповідальність за кризу покладається на комуністичний режим	Відповідальність покладається на демократично обрану владу

У масовій свідомості так само окреслюються подвійні стандарти (одночасне існування різних зразків поведінки – публічної і приватної), подвійних ринкових відносин (легальних і тіньових), подвійної моделі управління (відкритої демократичної та закритої корупційної) тощо.

Все це вкотре спонукало як самих громадян, так і дослідників до перегляду ціннісної картини та виокремлення ціннісних пріоритетів на особистісному і суспільному рівнях. Як свідчить досвід різних періодів суспільних трансформацій, сім'я і найближче оточення (друзі, знайомі) є найважливішими цінностями для дорослого населення України. Рейтинг найважливіших складових життя представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Складова	1996	1999	2006
Сім'я	86	82	91
Робота	47	60	44
Друзі, знайомі	34	39	41
Вільний час	25	24	30
Релігія	19	20	20
Можливість мати власний бізнес	13	16	20
Хобі	15	20	18
Політика	6	11	9

Складено за: [1].

Отже сім'я є одним з визначальних факторів людського життя. Дослідження ціннісних орієнтацій населення України (у тому числі й молоді) демонструють усталену тенденцію до пріоритетності сім'ї як особистісної цінності. Це цілком зрозуміло, оскільки сім'я забезпечує базисні потреби людини. Тож не дивно, що зростає кількість респондентів, які не погоджуються з твердженням, що шлюб є застарілим способом організації сім'ї (1996 р. – 78 %, 1999 р. – 77 %, 2006 р. – 83 %). У цьому зв'язку здаються парадоксальними дані стосовно кількості розлучень. Незважаючи на те, що кількість шлюбів щороку збільшується (2005 року порівняно з 2004 роком на 17 %, 2006 року порівняно з 2005 роком – на 6 %, 2007 року порівняно з 2006 роком – на 15 %), у більшості регіонів України 2007 року співвідношення шлюбів до розлучень становило 2:1. 2007 року частка розлучень склала 42,8 %. Ймовірно, трансформація цінностей робить надто рухливими соціальні інститути, у тому числі й інститут шлюбу.

Друге місце в ієрархії цінностей посідає робота. Хоча порівняно з іншими європейськими країнами цей показник в Україні дещо нижчий, ніж, скажімо, у Польщі, Словенії, Франції, Італії, Португалії (на рівні 95 %). Більш складним видається запитання щодо того, чи задоволені своєю роботою громадяни України (таблиця 3).

Рівень задоволення роботою	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Повністю незадоволений	10,5	11,9	12,4	8,4	9,5	4,0
Повністю задоволений	4,5	5,1	2,1	2,9	1,8	2,9

Складено за: [16, с. 47].

Показово, що зменшується кількість не лише тих, хто повністю незадоволений своєю роботою, але й тих, хто нею задоволений. Одним з вагомих чинників незадоволення роботою є рівень матеріальних статків, що безпосередньо пов'язується з рівнем заробітної платні. Серед країн Європи, за результатами міжнародного порівняльного дослідження, Україна посідає чи не останнє місце щодо оцінки стану сімейного доходу громадян. Подані в таблиці 4 дані засвідчують певні суперечності стосовно визначення роботи як основної цінності та можливості задовольнити особистісні потреби, зокрема матеріальні.

Таблиця 4

Країна	Дозволяє жити комфортно	Можна жити на цей дохід	Відчувають певні труднощі	Відчуваються серйозні матеріальні труднощі
Австрія	39,3	46,8	7,9	2,7
Німеччина	28,7	52,5	13,6	3,8
Польща	5,0	53,8	35,4	5,2
Португалія	8,4	54,7	25,3	10,2
Угорщина	8,0	56,3	24,7	10,1
Україна	0,9	18,5	46,2	32,4

Складено за: [6, с. 37].

Серйозні матеріальні труднощі виводять на передній план таку модель поведінки, як прагнення будь-якою ціною поліпшити свій добробут. З огляду на статус зайнятості, найбільше тих, хто обирає таку модель, серед роботодавців – 71,4 %, серед самозайнятих – 65,2 %, серед найманих працівників – 66,2 %, серед тих, хто не працює – 59,6 %. Незалежно від віку більше половини українських громадян вважають, що в мотивації сучасної особистості переважають прагнення підвищення добробуту. Втім, найбільше таких серед осіб у віці 30 – 54 років [14, с. 160 – 161]. Власне у такий спосіб українство демонструє нестабільність своїх моральних цінностей. З іншого боку, це допомагає швидше адаптуватися до ринкових умов, за яких на товар перетворюються, на жаль, моральні цінності, ідеали, переконання.

За нових ринкових умов формуються й нові моделі поведінки, на які впливають певні соціальні параметри – вік, стать, освіта, місце проживання тощо. Особливо яскраво вони проявляються в моменти погіршення економічної ситуації. Зважаючи на економічну нестабільність останніх років, такі моделі можна розглядати як сформовані стереотипи поведінки з урахуванням особистісної оцінки ситуації (таблиця 5).

Таблиця 5

Моделі поведінки	Стать		Вік		
	Чоловіки	Жінки	До 30-ти років	30-54 рр.	55 р. і старші
Більше працюватимуть	29,5	26,0	35,2	34,7	13,2
Переїдуть в іншу місцевість	7,7	4,4	10,5	6,7	1,4
Виїдуть з країни	10,5	7,7	17,5	9,0	2,8
Впадуть у відчай	3,4	5,2	3,3	3,9	5,8
Протестуватимуть	16,3	12,3	11,3	15,4	13,9
Нічого не робитимуть	12,6	18,8	9,0	9,3	31,0
Не визначилися	33,4	34,4	30,3	34,1	36,3

Складено за: [14, с. 162].

Значний відсоток респондентів, які вважають прийнятною для себе першу модель (більше працюватимуть) є своєрідним підтвердженням високого ціннісного рейтингу роботи. Видається досить оптимістичною чітко окреслена тенденція, яка закріплює прямий зв'язок між кількістю та інтенсивністю трудових зусиль, з одного боку, і рівнем свого економічного (матеріального) успіху, з іншого.

Варто відзначити й важливість такої інструментальної цінності, як освіченість. По-перше, люди з вищою освітою проявляють найбільшу економічну активність. Майже 42 % саме з цієї категорії при погіршенні економічної ситуації мають намір більше працювати.

Дослідники переконані, що „всупереч поширеній думці і негараздам на ринку праці в країні існує досить тісний зв'язок між рівнем освіти та матеріальним становищем громадян” [11, с. 135]. Вважається, що з підвищенням рівня освіти зменшується ризик втрати роботи. Водночас вища освіта є і важливим чинником конкурентоспроможності в сучасних соціально-економічних, ринкових умовах. Освіченість нині більше сприймається як товар. Крім того, рівень освіти стає показником життєвої успішності. Результати соціологічних досліджень різних років свідчать, що 37 - 51 % тих, хто вважає, що не зміг досягти успіху в житті, як на причину вказує на те, що не одержав вищої освіти (32 %), не набув професіоналізму та високої фахової підготовки (17 %) [2, с. 10].

Процеси ціннісних трансформацій вносять певні новації не лише в статусні ролі та моделі поведінки особистості, а й у міжстатеві стосунки.

Гендерна рівність розглядається за сучасних умов як необхідна складова розвитку демократичних процесів. Натомість гендерна нерівність у різних сферах життєдіяльності зумовлюється впливом традиційних стереотипів, які на сьогодні подаються у спотвореній формі, а відтак не сприяють ні розвитку сучасних інститутів соціалізації особистості, ні становленню системи демократичних цінностей. Наведемо результати опитування (таблиця 6):

Таблиця 6

Як Ви вважаєте, від чого, насамперед, залежить те, як складається Ваше життя?	Жінки	Чоловіки
Переважно від мене	10	17
Більшою мірою від мене	11	17
Більшою мірою від зовнішніх обставин	38	33
Переважно від зовнішніх обставин	34	27
Важко відповісти	8	6

Складено за: [15, с. 151].

Ці дані свідчать про значний вплив на формування ціннісних орієнтацій жінок зовнішніх факторів. Це ще одне свідчення висновку про „адаптивний” характер формування ціннісних орієнтацій жінок. Врахування цих психологічних особливостей є важливим напрямом гармонізації соціальних відносин [19].

Враховуючи те, що розвиток ціннісної свідомості в трансформаційних умовах перебуває на стадії переходу від конвенційної до постконвенційної моралі (за класифікацією Л. Кольберга), певні моральні цінності тлумачаться та оцінюються по-різному. Наприклад, справедливість хоча і розглядається, передусім, як етична категорія (38,8 %), її також вважають правовою (8,6 %), соціально-економічною категорією (6,2 %) та ототожнюють з рівністю (4,4 %) [18].

Структура ціннісних орієнтацій особистості, її узгодженість з системою задекларованих цінностей впливає на рівень задоволення своїм життям. Аналіз соціологічних даних 1996 – 2006 років засвідчує позитивні зміни в соціальному самопочутті громадян України. Якщо 1996 року незадоволених своїм життям було 18 %, то 2006 року – 4 %. Відповідно кількість задоволених життям 1996 року становила 2 %, 2006 року – 7 % [1, с. 17]. Щоправда, цей же показник, якщо порівнювати з іншими країнами, не надто високий. Якщо представники переважної більшості європейських країн оцінюють рівень задоволення своїм життям в середньому 7 балів (за 10-бальною шкалою), то українці – 4,4 [9, с. 103].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що процеси демократизації і розвиток економічних відносини наповнюють новим змістом структуру цінностей, спонукають до їх переоцінки, побудови їх нової ієрархії. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план

виходять особистісні потреби та інтереси. Це, з одного боку, стимулює творчу активність, прояв індивідуальних якостей, з іншого – уможлиблює розвиток та абсолютизацію егоцентричних настроїв та їх реалізацію. За таких обставин найважливішим завданням як органів державної влади, так й інститутів громадянського суспільства видається пошук ефективних шляхів та заходів для гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку.

Література:

1. **Балакірева О.** Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум. – 2007. – № 2 (19). – С. 7 –19; Фромм Э. Бегство от свободы – М.: Прогресс, 1991.

2. **Балакірева О., Валькована О.** Трансформація цінностей освіти // Український соціум. – 2007. – № 4 (21). – С. 7 – 19.

3. **Башкирова Е., Федоров Ю.** Лабиринты посттоталитарного сознания // Pro et Contra. – 1999. – Т. 4. – № 2.

4. **Гельман В. Я.** Постсоветские политические трансформации. наброски теории // Полис. – 2001. – № 1 – С. 15 – 29; Москаленко В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель // Соціальна психологія, - 2006. - № 3 (17). – С. 3 - 17.

5. **Головаха Є., Паніна Н.** Основні етапи і тенденції українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51.

6. **Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н.** Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.

7. **Горяинов В. П.** Эмпирические классификации жизненных ценностей россиян в постсоветский период // Полис. – 1996. – № 4. – С. 20 – 31; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ, 2006. – 880 с.

8. **Злобіна О.** Особистісна складова суспільних змін: соціологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 32 – 45.

9. **Кірюхін Д., Щербак С.** Уявлення про справедливість в Росії та Україні: повсякденність та ідеологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007 – № 1 – С. 136 – 150.

10. **Лалин Н. И.** Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 3 – 23.

11. **Лібанова Е., Палій О.** Ринок праці та соціальний захист. – К., 2004.

12. **Мертон Р.** Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ, 2006. – 880 с.

13. **Парсонс Т.** О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2002. – 878 с.

14. **Пилипенко В.** Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 153 – 165.

15. **Стрельник О.** Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної рівності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 147 – 160.

Юрій Шайгородський

16. Українське суспільство 1994 - 2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: „Заповіт”, 2004. – 64 с.

17. **Фромм Э.** Бегство от свободы – М.: Прогресс, 1991.

18. **Хорни К.** Невроз и развитие личности / Пер. с англ. – М.: Смысл, 1998.

19. **Шайгородський Ю. Ж.** Статеві-вікові особливості ціннісних орієнтацій учнівської молоді // Молодь України: стан, проблеми та шляхи розв'язання. – К.: А.Л.Д., 1995. - С. 37 - 44.